

Етнічний конфлікт – вивчений феномен?

Юрій Мацієвський,

кандидат політичних наук,

завідуючий кафедрою політології

Національного університету „Острозька академія”

У статті порушуються дискусійні питання теоретичного і методологічного характеру в царині вивчення етнічного конфлікту, які досить часто лишаються непоміченими вітчизняними дослідниками.

Останні десятиріччя ХХ століття в суспільно-політичному дискурсі одержали назву ери „етнічного ренесансу”. З розпадом СРСР, Югославії, із зростанням етнічної напруженості на Близькому Сході, в Європі та Канаді проблематика етнічних конфліктів все частіше привертає увагу політологів, соціологів, етнологів, антропологів, теоретиків міжнародних відносин. Та навіть побіжний погляд на конфліктні ситуації з участю етнічних груп дозволяє зрозуміти, що поняття „етнічний конфлікт” тлумачиться досить довільно. Здебільш увага фокусується на тих аспектах етнічного конфлікту, які є ближчими до проблематики певної дисципліни.

З іншого боку, термін „етнічний конфлікт” став останнім часом мало не спільним знаменником, своєрідним деномінатором для позначення різного роду соціальних і політичних конфронтацій. Проте здається дискусійним, що використання прикметника „етнічний” може посприяти ліпшому з’ясуванню причин групової мобілізації, виробленню засобів врегулювання конфлікту. Та й чи не ускладнює з’ясування суті явища розгляд його крізь призму „етнічної ідентичності”? У цій ситуації проблематика етнічного конфлікту подрібнюється, обмежуються можливості вивчення явища в інтегрованій формі. Отже, метою нашої розвідки є спроба висвітлити найбільш дискусійні проблеми теоретико-методологічного характеру, що з’являються в сучасній науковій літературі стосовно проблеми „етнічного конфлікту”.

Проблеми теорії

Переважає більшість дослідників відзначає, що, попри значну увагу до проблеми етнічного конфлікту як в межах традиційних суспільних

дисциплін, так і в сучасних міждисциплінарних дослідженнях, і досі немає чіткої відповіді на запитання, що є етнічний конфлікт? Чи це лише форма соціального конфлікту, учасниками якого стають етнічні групи, чи, можливо, етнічний конфлікт є особливим типом групових, суспільних конфліктів?

Наступним є питання природи етнічного конфлікту. Іншими словами, чи етнічний конфлікт викликається такими факторами, як фрустрація, що виливається в агресію, чи як загроза ідентичності, потреба у забезпеченні цілісності групи, неефективність соціального контролю. Тобто, обумовлюється він спонтанними або ірраціональними чинниками чи все ж є раціонально спланованим засобом досягнення певних цілей?

Близька до попередньої проблема походження етнічного конфлікту. Вона включає окреме питання причин виникнення конфлікту. Вважається, що не буває якоїсь однієї, універсальної причини для його вибуху. Одні й ті ж фактори в певній ситуації можуть спричинити конфлікт, а в іншій – ні. Тому одним з найважливіших завдань є з'ясування умов, за яких відносини між етнічними групами можуть перерости у відкритий конфлікт.

Ще однією теоретичною проблемою є створення вичерпної та, водночас, зручної типології етнічних конфліктів. Дослідники вирізняють внутрішні і зовнішні етнічні конфлікти. Дехто говорить про міжетнічні, маючи на увазі внутрішні (внутрідержавні) і міжнародні конфлікти. Загалом у цьому напрямі не склалося єдиної точки зору щодо вироблення типології. Однокритеріальні типології не відображають всієї повноти конфліктних явищ, тоді як багатокритеріальні часто сприймаються як надто штучні.

Нарешті, практичні питання: пошук ефективних способів запобігання та врегулювання етнічних конфліктів. Треба зазначити, що в суспільних науках вироблено чимало теоретичних порад щодо врегулювання групових конфліктів. Практична перевірка багатьох рекомендацій часто вимагає значних коштів. Іншою проблемою є те, що лідери окремих етнічних груп і навіть націй не прислухаються до аргументів науковців, переслідуючи свої вузькополітичні цілі.

Проблеми методології

Вивчення „етнічних конфліктів” значно ускладнюється тим, що, з одного боку, проблема вивчається в руслі традиційних суспільних дисциплін, а з іншого – в жодній з них не було вироблено цілісної теорії етнічного конфлікту. Отож постає питання: чи потрібно мати окрему теорію для кожного типу конфліктів (міжособистісного, групового, класового, етнічного, політичного тощо), чи слід розглядати різні прояви конфліктних відносин із загальної перспективи?

На Заході дискусії щодо цього розпочалися ще на початку 1950-х

років. Дослідники, схильні до генералізації, твердять, що безпосереднє вивчення окремого типу конфліктів, скажімо, етнічного, не може дати достатньої інформації для побудови теорії, спроможної пояснити досліджуване явище. Якщо взяти до уваги ці міркування, то можна дійти висновку, що при окремішньому вивченні певного типу конфлікту залишатимуться поза увагою важливі факти чи змінні величини, необхідні для адекватного його розуміння. Тобто, окрема теорія (наприклад, теорія етнічного конфлікту) буде недосконалою, оскільки не враховує порівняння з іншими типами конфліктів і не підпадає під загальну теорію конфлікту.

Аргументи представників узагальненого підходу до вивчення конфліктних явищ зводяться до того, що наукова цінність загальної теорії полягає в її здатності забезпечити повніше розуміння кожного окремого типу конфлікту, ніж це можна було б зробити в межах спеціальних теорій і, відповідно, краще пояснити цілу низку конфліктних явищ [1]. Інша група вчених не піддає сумніву необхідність узагальненого вивчення конфлікту, проте порушує питання про потребу його поступового нарощування. Їх аргументи випливають з тези Р. Мертона про те, що емпірично перевірені „теорії середнього рівня” є первинним завданням соціологічного аналізу. Р. Дарендорф у своїх ранніх працях поділяв цей погляд. Він зазначав, що загальна теорія конфлікту – невід’ємний компонент цілісної теорії суспільства [2].

Деякі автори схильні розглядати конфлікти у їх найрізноманітніших формах і проявах. Виступаючи проти узагальненого вивчення конфлікту, вони (зокрема, K. Singer, D. Header, M. Janowitz) стверджують, що окрема теорія для певного типу конфлікту була б кориснішою в пізнавальному плані, аніж загальна теорія [3]. Аргументується такий підхід тим, що глибоке розуміння класового, релігійного чи етнічного конфлікту передбачає вивчення особливостей того чи іншого його типу, а не включення його до загальної теорії.

Дискусії, що розпочалися ще в 1950-х роках щодо методів вивчення конфліктних явищ, в сучасному суспільствознавстві набули дещо іншого звучання. У зв’язку зі зростанням взаємозалежності суспільних дисциплін питання про спосіб вивчення конфлікту формулюється приблизно так: чи використовувати міждисциплінарний/трансдисциплінарний підхід при вивченні конфліктних явищ (у тому числі й етнічного конфлікту), чи продовжувати вивчення конфлікту (конфліктів) у межах традиційних дисциплін. З епістемологічних міркувань обидва шляхи однаково корисні, проте останні дослідження, попри задекларований міждисциплінарний характер, мають виражений монодисциплінарний акцент [4].

Що стосується українського досвіду вивчення конфліктів, то тут варто зважити на те, що при всій привабливості міждисциплінарного підходу у нас ще немає достатнього досвіду вивчення конфлікту в межах

традиційних суспільних дисциплін, а саме такий досвід є необхідною передумовою міждисциплінарних досліджень. Немає серед українських дослідників і єдності стосовно методів вивчення етнічних конфліктів. Як свідчать виступи учасників міжнародної конференції „Етнічні конфлікти у посттоталітарному суспільстві” (Київ, 1999 р.), більшість висловлюється за міждисциплінарний характер досліджень, проте не говорить, методологію якої саме дисципліни можна покласти в основу такого підходу. З іншого боку, в науковому дискурсі щодо проблематики конфлікту поступово утверджується поняття „етнічної конфліктології”, у зв’язку з чим пропонується розглядати проблематику етнічних конфліктів як субдисципліну в руслі „загальної” конфліктології. Але ж виокремлення етнічної конфліктології як субдисципліни в межах „загальної” конфліктології свідчить про певну методологічну суперечність. Якщо конфліктологія визначається як міждисциплінарна галузь знань, предметом якої є вивчення **загальних законів і категорій**, що характеризують конфлікт як соціальне явище, як різновид соціальної поведінки і взаємодії [5], то питання про „етнічну конфліктологію” як субдисципліну в межах загальної конфліктології ставить під сумнів таке формулювання предмета цієї дисципліни. Більше того, виокремлення етнічної конфліктології в окрему дисципліну чи в субдисципліну неодмінно висуває питання: скільки ж конфліктологій доцільно мати? Взагалі, українські дослідники поки що не виробили чіткого погляду стосовно предмета і методів самої конфліктології [6].

Дисциплінарні підходи до вивчення етнічного конфлікту

В сучасному суспільствознавстві можна виокремити кілька підходів до вивчення етнічних конфліктів.

Соціологічний, що розглядає етнічний конфлікт як одну з форм соціального/групового конфлікту, головними акторами якого є соціальні групи, котрі визнають свою етнічну відмінність. В соціології етнічний конфлікт розглядається переважно як раціональна система дій, хоча ірраціональні чинники теж беруться до уваги. Основними причинами виникнення конфліктів вважаються обмежені ресурси матеріального характеру (економічні чи політичні – наприклад, територія, влада, статус, політичні права тощо), цінності колективного характеру – мова, можливість здобуття освіти, релігія. До причин, що сприяють виникненню конфлікту, відносять і відчуття незадоволення, викликане негативним порівнянням, наявністю ресурсів для мобілізації, відчуттям загрози для ідентичності [7]. В руслі цього підходу здійснено численні описові дослідження окремих конфліктів, що дозволило перейти до порівняльних досліджень з використанням методів статистичного аналізу [8]. Соціологи запропонували значну кількість моделей аналізу і теорій виникнення групових конфліктів, які використовуються для вивчення етнічних

конфліктів. Найбільш поширені теорія мобілізації ресурсів, теорія відносної депривації, теорія раціонального вибору та ірраціонального колективного насилля [9].

Етнолого-антропологічний підхід розглядає етнічний конфлікт як одну з форм антагоністичних відносин між етнічними групами. Якщо соціологічний підхід визначає етнічний конфлікт як певну форму соціального конфлікту, то етнологічний розглядає його як феномен культури з властивими йому специфічними рисами. Згідно з соціологічним підходом, суть конфлікту полягає в об'єктивному протиставленні інтересів суспільних груп; згідно з етнологічним – в загрозі етнічній ідентичності групи [10]. Етнологічний підхід наголошує на своєрідності етнічного конфлікту в світлі соціально-культурних явищ, проте він заледве чи може вичерпно пояснити динаміку, форми прояву і способи врегулювання конфлікту.

Соціально-психологічний підхід зосереджує увагу на вивченні переважно психологічних механізмів (сприйняття, емоцій, стереотипів, цінностей) впливу на поведінку індивідів і груп. З цієї точки зору, конфлікт (в тому числі й етнічний) розглядається як явище міжгрупової взаємодії, що супроводжується значною мірою суб'єктивності як в оцінці ситуації конфлікту, так і його можливих наслідків. Хоча конфлікт не визначається як повністю ірраціональне явище (що виникло в результаті неадекватного сприйняття чи розуміння), вважається, що він містить ірраціональний компонент, міра вияву якого залежить від конкретної ситуації [11]. Поряд з суб'єктивним чинником, значна увага надається вивченню поведінки індивідів у конфлікті. У соціальній психології нагромаджено значний досвід вивчення конфліктних явищ. В руслі цього підходу було розроблено теорії етноцентризму, реалістичного групового конфлікту (D. Campbell), когнітивного дисонансу (L. Festinger), структурного насилля (J. Galtung), відносної депривації (T. Gurr), фрустрації-агресії (J. Davies), теорії потреб (Jh. Burton) [12].

У політології етнічний конфлікт розглядається з точки зору його впливу на стабільність політичної системи. Політологи схильні розглядати етнічність інструментально – як засіб в руках націоналістичних лідерів, що використовують націоналістичні гасла для досягнення політичних цілей. Оскільки етнічність стає фактором політичної мобілізації, то етнічні конфлікти часто визначають як етнополітичні [13].

Близьким до політологічного є аналіз етнічних конфліктів у **теорії міжнародних відносин**. Тут етнічний конфлікт розглядається як чинник потенційної дестабілізації системи міжнародних відносин, національної безпеки і усталеного балансу сил. Політологи, як і теоретики міжнародних відносин, особливо цікавляться проявами сепаратизму та іредентизму як політичними чинниками порушення стабільності [14].

В руслі розглянутих підходів нагромаджено значний досвід вивчення

конфліктних явищ різного характеру. Це дає можливість їх поєднання при вивченні окремих типів конфлікту, зокрема етнічного. Однак, попри окремі спроби сформувані міждисциплінарний, інтегративний підхід до вивчення етнічного конфлікту, більшість досліджень здійснюється в межах традиційних дисциплін. Причини такої інертності полягають в діалектиці наукового пізнання. Кожен з цих підходів сформувався як заперечення чи доповнення вже існуючого. Відтак між представниками традиційних суспільних дисциплін зберігається дух конкуренції в поясненні суспільних явищ. Більше того, представники кожної дисципліни певніше почуваються в межах „своїх” дисципліни. Очевидно, що загроза звинувачення в еkleктизмі поки що залишається сильнішим фактором, аніж спокуса виходу „за межі можливого”.

Етнічність та етнічний конфлікт

Теоретичні дискусії щодо того, що є етнічний конфлікт, неодмінно відштовхуються від поняття „етнічності”. У зв’язку з цим важливо дати відповідь на запитання, у якій залежності перебувають етнічність та конфлікт і як етнічність виявляє себе у конфлікті.

Сама по собі проблематика етнічності, що протягом останніх десяти років активно дискутується в середовищі суспільствознавців, своєю появою поставила під сумнів поширене ще донедавна переконання, що етнічна ідентичність, групова солідарність і викликаний ними націоналізм належать до пережитків суспільного життя. Джерела цього переконання, з одного боку, можна побачити в традиції лібералізму, яка, наголошуючи на індивідуалізмі, пророкувала зникнення суспільних груп, що творяться на засадах спільного походження (народження), тобто є набутими, приписаними, відмінними від раціоналізму. З іншого боку, марксизм пророкував зникнення етнічності і націоналізму, стверджуючи, що класова солідарність витіснить національну/етнічну солідарність. Остання розглядалася як засіб підтримання рівноваги капіталістичного світу.

Недооцінка етнічного фактора на початку ХХ століття обійшлася політикам, а особливо народам, яких вони представляли, надто дорого. Це і перегляд засад Версальської системи в Європі, поява нових джерел напруження на Балканах і Близькому Сході, замовчування етноциду вірменів у Туреччині, інші трагічні події, відгомін яких ще й нині не вщух у різних куточках планети. Етнічність, як виявилось, не зникла в ході глобалізації та універсалізації світу. Є підстави вважати, що відродження етнічності вже наприкінці ХХ століття було викликане реакцією на згадані вище процеси.

Якщо етнічна ідентичність, групова солідарність, спільність походження є самодостатніми, а водночас і змінними величинами, то як вони впливають на виникнення етнічного конфлікту? Загалом в суспільних науках склалися три широкі підходи до пояснення зв’язку

етнічності й етнічного конфлікту.

„Традиціоналістський” (примордіалістський) підхід розглядає етнічність як невід’ємний атрибут індивідів і спільнот [15]. Чи то вкорінена в успадкованих біологічних рисах [16], чи в досвіді поколінь етнічність робить кожного індивіда незмінно і завжди французом, українцем чи хорватом. У такому розумінні етнічність та етнічне напруження природні. Визнаючи, що етнічні конфлікти не постійний стан взаємовідносин, традиціоналісти розглядають конфлікт як явище, що впливає з етнічних відмінностей і тому не обов’язково потребує пояснення. Іншими словами, конфлікт вбачається вкоріненим в саму етнічність.

Аналіз конфлікту згідно з традиціоналістським підходом передбачає винятковість і важливість етнічної ідентичності. Лише кілька інших характеристик індивіда чи спільноти визначені так само, як етнічність. З цього погляду етнічний конфлікт є „*sui generis*” – те, що можна дізнатися про цей конфлікт, ніяк не співвідноситься зі знаннями про соціальні, політичні чи економічні конфлікти.

Найбільшим об’єктом критики у традиціоналістському підході є теза про усталену ідентичність окремих індивідів і груп та його неспроможність пояснити зміни конфлікту в часі і просторі. Підхід також критикують за нездатність пояснити утворення нових і похідних ідентичностей, за неспроможність встановити причини тривалого існування відносно мирних взаємин груп, у яких етнічна ідентичність є виразною ознакою.

На відміну від „традиціоналістського”, „інструментальний” підхід наголошує на тому, що етнічність не історичне явище, а радше наслідок мінливих обставин. З цієї точки зору етнічний конфлікт є одним з проявів групового конфлікту, у якому етнічність є ресурсом групової мобілізації. „Інструментальний” підхід розглядає етнічність як засіб в руках окремих індивідів, груп чи еліт для досягнення певних, часто матеріальних цілей [17]. Тобто, етнічність вважається одним з ресурсів, який політичні лідери мобілізують для досягнення важливої для спільноти мети.

„Інструментальний” підхід часто використовується в політології і теорії міжнародних відносин для пояснення поведінки етнічних груп в ситуаціях конфлікту. І тут варто звернути увагу на два головні твердження. Перше: коли існують видимі переваги, пов’язані з етнічною ідентичністю, остання створюється чи підтримується як основа для колективних дій. Друге: етнічність визначається ситуаційно, як комплекс соціально визначених характеристик, що мають як усталені, так і випадкові риси. Змінність етнічної ідентичності залежить від конкретної ситуації і стратегічної користі, пов’язаної з нею. Ідея ситуаційної етнічної ідентичності передбачає, що різні етнічні характеристики активізуються в різних ситуаціях задля досягнення очікуваних результатів. Цей підхід розглядає етнічний конфлікт як явище політичного характеру,

спрямоване проти домінації іншої етнічної групи чи дискримінації власної етнічної групи державою. Отже, з цієї точки зору, етнічний конфлікт є одним з проявів групового конфлікту, у якому етнічність є ресурсом групової мобілізації. Критики інструменталізму вказують, що етнічність не є чимось, що може визначатися за бажанням самого індивіда. Вона соціально обумовлена і є результатом соціальної взаємодії [18].

Однією з суттєвих відмінностей у позиціях двох підходів є спосіб пояснення етнічної культури. Предметом дискусії стає те, чи впливає культура на спосіб визначення етносів, чи існують об'єктивні ознаки етнічної культури, чи можна за такі визнати переконання членів групи про їх існування і що в цьому контексті означає теза про історичне існування групи. По суті, суперечка точиться навколо того, чи етнічна ідентичність є груповою категорією, а чи ознакою окремого індивіда, яку він може обрати чи одержати, будучи членом групи. З точки зору інструменталізму, етнічна група є групою інтересу, яка втягується в політичну боротьбу у макросупільстві.

Спробу поєднати елементи двох попередніх підходів з наголосом на соціальній взаємодії здійснили **конструктивісти** [19]. Наголошуючи, що етнічність ані незмінна, ані повністю відкрита для змін, вони стверджують, що вона є результатом густої мережі соціальних взаємодій. На їхню думку, етнічність не є ознакою індивіда – це, швидше, соціальний феномен. Відтак ідентичність потрапляє до можливостей вибору чи контролю окремої особи. В міру того, як змінюються соціальні взаємодії, змінюється й сама етнічність. Як приклад можна навести формування у багатьох жителів Сербії, Боснії чи Хорватії ще до кінця 1980-х років югославської ідентичності. Проте з розпадом Югославії громадяни цих країн під тиском подій повернулися до своїх етнічних коренів.

Як і інструменталісти, конструктивісти не вважають етнічність конфліктною від природи. Звідси постає потреба пояснити причини вибуху насилля у міжетнічних відносинах. Інструменталісти, як вже зазначалося, розглядають конфлікт як результат активізації етнічних характеристик зусиллями лідерів політичних еліт для реалізації власних інтересів. Конструктивісти ж причини конфлікту вбачають у тому, що може бути визначено як „патологічні соціальні системи”, котрі індивіди не можуть контролювати. Отже, конфлікт є продуктом соціальної системи, а не окремих індивідів. А етнічність, як результат соціальної взаємодії, внаслідок її порушення випадає з-під контролю.

Вивчення етнічних конфліктів з точки зору конструктивістського підходу дозволяє розглядати їх як певний тип групових конфліктів, котрі, проте, також є результатом соціальної взаємодії. До таких конфліктів можна віднести релігійні, регіональні, класові, однак класові та інші матеріально спричинені конфлікти ймовірно визначаються індивідуальними ознаками. Хоча жоден з цих підходів не може цілком

Етнічний конфлікт – вивчений феномен?

Юрій Мацієвський

пояснити природу етнічності та етнічного конфлікту, кожен з них визнає, що етнічність має як яскраве емоційне забарвлення, так і значний мобілізаційний потенціал. У конфліктних ситуаціях таке поєднання дуже небезпечне.

Підсумовуючи, варто відзначити, що немає значної суперечності між соціально зумовленою ідентичністю та раціональним усвідомленим вибором ідентичності окремими індивідами і групами. Як вважають деякі автори, ці процеси, як і теоретичні підходи, що їх описують, доповнюють одне одного [20]. Індивіди можуть свідомо обирати ту чи іншу стратегію для досягнення власних інтересів. Оскільки інтереси груп часто бувають несумісними, то виникають об'єктивні протиріччя, які інколи розв'язуються шляхом конфлікту. Це, однак, не означає, що вибір тієї чи іншої стратегії був необгрунтований чи ірраціональний. З'ясування обставин, за яких існує найбільша небезпека вибуху насилля, є важливим теоретичним і прикладним завданням у царині вивчення конфліктів.

Визначення*, типологія та динаміка конфлікту

Західні вчені досить широко розуміють термін „етнічний конфлікт”. Як правило, він використовується для позначення різних протиріч між етнічними групами, націями і навіть державами, а також між етнічною більшістю і етнічною меншістю в багатонаціональних державах. Цей термін використовується також для позначення суспільних рухів етнічного характеру, сепаратизму та іредентизму, різного роду агресії проти етнічних символів. Отже, етнічними часто називають конфлікти з яскравим політичним забарвленням. Різниця між етнічними і політизованими суспільними конфліктами проявляється при порівнянні змінних їх величин. Для аналізу політичних конфліктів характерними змінними є відносна рівність, сила та ієрархічна залежність сторін [21], тоді як для аналізу етнічних конфліктів визначальними змінними вважаються ступінь загрози етнічній ідентичності групи та загроза

* На визначення етнічного конфлікту впливають, передусім, два фактори. 1) **Вибір парадигми.** Останнім часом дослідники етнічних конфліктів все помітніше застосовують різні способи пояснення етнічного конфлікту. Частина авторів, головню етнологів та антропологів, етнічним вважають конфлікт, суть якого полягає у загрозі для етнічної ідентичності групи, тоді як політологи, теоретики міжнародних відносин, соціологи під етнічним розуміють окремий тип суспільних конфліктів, у якому, попри етнічну ідентичність, визначальними є матеріальні чинники (влада, статус, територія тощо). 2) **Характер системних відносин.** Частина дослідників схильна ототожнювати етнічний конфлікт з національним чи міжнародним. Таке розуміння конфлікту вказує на його розгляд як явища зовнішнього чи міжсистемного характеру. Проте інша частина науковців під етнічним розуміє переважно внутрішній чи внутрішньосистемний конфлікт, суть якого визначають відносини „більшості” і „меншості” або держави та однієї чи більше етнічних меншин.

фізичному існуванню [22].

Таке широке розуміння конфлікту заледве чи може забезпечити чітке визначення поняття, а також використовуватися для аналітичного вивчення явища. Тому я радше схильний використовувати термін „етнічний конфлікт” у вузькому розумінні, що дасть можливість відокремити власне етнічний конфлікт від близьких до нього явищ. Для цього пропоную використати **описові і системні** критерії. Описові критерії дають можливість визначити характерні риси етнічної спільноти або групи, що є основним учасником конфлікту. Більшість дослідників визнає, що етнічні групи мають „приписувані риси” – такі як назва, спільне походження, спільна історична пам’ять і культура, історична територія, певний рівень групової солідарності. Критерій системи дає можливість відокремити етнічний конфлікт від міжнаціонального чи міжнародного. Під системою тут слід розуміти політичну систему певної країни, що, як правило, збігається з кордонами держави. З цієї точки зору етнічним буде лише внутрідержавний конфлікт, суть якого визначають відносини „більшості” та „меншості” або держави та однієї чи більше етнічних меншин. Крім того, пропоную поняття „конфлікт” використовувати і у вузькому розумінні, що дасть можливість відокремити такі явища, як суперництво, конкуренція чи ворожість від конфлікту у власному розумінні цього слова.

Виходячи з вищесказаного, формальне визначення етнічного конфлікту може бути таким: етнічний конфлікт – це боротьба між двома чи більше етнічними спільнотами, у якій поряд із взаємно важливими політичними, економічними, соціальними, культурними чи територіальними питаннями йдеться про загрозу етнічній ідентичності чи/або фізичному існуванню сторін.

Умови, що визначають тип конфлікту

Критерій характеру системних відносин дає змогу виокремити чотири умови (або ситуації) перебігу конфліктів, що, у свою чергу, уможливило їх типологізацію.

1. Конфлікт відбувається між етнічними спільнотами, що входять до однієї політичної системи, межі якої, як правило, співпадають з кордонами держави.

2. Конфлікт, що виник в результаті розпаду певної політичної системи на території, де одвічно перебували етнічні групи.

3. Конфлікт відбувається між однією суверенною державою і щонайменше однією етнічною спільнотою.

4. Конфлікт між незалежними політичними одиницями (державами), що становлять самостійні політичні системи (**таблиця 1**).

Таблиця 1

Типи етнічних конфліктів

Характер системних відносин	Тип конфлікту	Вплив конфлікту на внутрішню та міжнародну стабільність
Внутрісистемний	а) Внутрішній б) Сепаратизм	Значний
Колапс системи	Той, що виник в результаті розпаду системи	Внутрішня стабільність порушена
Перехідний	а) Інтернаціоналізований б) Іредентичний	Міжнародна і внутрішня стабільність під загрозою
Міжсистемний	Міжнародний	Міжнародна стабільність порушена

Перший тип конфлікту можна визначити як внутрісистемний етнічний. Він характерний для поліетнічних держав, що становлять переважну більшість в сучасному світі. При аналізі такого типу конфліктів важливо враховувати кілька чинників. По-перше, політичне становище і доступ до владних повноважень етнічних груп. По-друге, чи існує збіг класової/соціальної та етнічної нерівності. По-третє, яку роль відіграє у конфлікті держава. Внутрісистемні етнічні конфлікти зручно вивчати з так званої макросоціологічної теорії конфлікту, що акцентує увагу на економічних, соціальних і політичних відмінностях груп всередині суспільства. Було помічено, що коли соціальна нерівність збігається з етнічною, то потенціал виникнення етнічного конфлікту значно посилюється [23].

В ситуації соціальної та етнічної дискримінації етнічна група, яка часто є меншиною, прагне здобути автономію від дискримінаційної системи або повністю вийти з її складу. Останній тип конфлікту визначають як сепаратизм. Сепаратизм був досить поширеним явищем в колишніх імперіях (прикладом може бути український сепаратизм у складі Російської імперії) і зберігає свій вибуховий потенціал в сучасних унітарних і федеративних республіках (Чечня, Квебек, країна Басків, Боснія, Косово). Причини виникнення етнічного сепаратизму можуть мати як матеріальний (територія, влада, статус, ринки тощо), так і нематеріальний, часто символічний характер (загроза для етнічної ідентичності, загроза асиміляції чи етноциду) [24].

Наступний тип конфлікту можна визначити як такий, що виник в результаті розпаду системи (падіння держави). Етнічні групи прагнуть посилити свою безпеку, намагаючись встановити політичний контроль над територією держави. Цей тип конфлікту особливо небезпечний, оскільки з падінням держави традиційні механізми стримування насилля, як правило, не діють. Прикладами таких конфліктів можуть бути польсько-український під час Другої світової війни, балканський

внаслідок розпаду Югославії, знищення Тутсі невеликою частиною Гуту в Руанді 1994 року.

Розпад політичної системи або падіння держави можуть бути визначені як занепад раніше чинних правил в одній чи кількох ключових ділянках – військовій структурі, фінансовій, політичному представництві. Однією з найважливіших рис держави є право на монопольне використання сили на своїй території. Втрата контролю над територією є ознакою падіння держави. Якщо це стається, то кожна етнічна група, що перебуває на території колишньої держави, використовує право на застосування сили, виходячи зі своїх інтересів і можливостей. Втрата контролю над територією є достатньою, але не завжди необхідною умовою виникнення етнічного конфлікту. Падіння держави може бути спричинене внутрішніми або зовнішніми чинниками. Серед внутрішніх особливе значення має діяльність політичних еліт, гостра політична криза та жорстке протистояння всередині владної верхівки (як у випадку СРСР і Югославії).

До зовнішніх чинників слід віднести порушення політичної стабільності в регіоні чи в світі. Часто це зумовлюється воєнними діями, які прямо, у випадку розширення конфлікту, чи опосередковано, у випадку міжнародних санкцій, впливають на стабільність політичного режиму в окремій країні [25].

Третій тип конфлікту пов'язаний з перехідним характером системних відносин, тобто виходом конфлікту за межі державних кордонів. Його можна визначити як інтернаціоналізований. Конфлікти такого роду особливо небезпечні для регіональної стабільності. Для їх локалізації часто застосовуються гуманітарні інтервенції міжнародних сил безпеки або міжнародних організацій. Іноді до цього вдаються сусідні держави задля захисту етнічних родичів або ж використовують їх як нагоду приєднати територію і населення сусідньої держави. Такий різновид інтернаціоналізованого конфлікту можна визначити як іредентизм. Іредентизм – це протилежність сепаратизму; він також супроводжується насиллям і часто перетворюється на повномасштабні війни (загарбання 1938 року Судетської області Чехословаччини нацистською Німеччиною, спроби Вірменії приєднати Нагорний Карабах 1992 року, багаторазові спроби Туреччини і Греції приєднати Кіпр).

Останній тип конфлікту може бути визначений як міжсистемний. Ініціюють його переважно домінуючі етнічні групи в межах суверенних держав. Конфлікти такого типу набувають форми повномасштабної війни і є предметом аналізу соціології війни і теорії міжнародних відносин.

Форми вияву і динаміка етнічних конфліктів

Динаміка етнічного конфлікту подібна до динаміки більшості групових конфліктів. Тому для аналізу розвитку етнічного конфлікту пропонуємо

використовувати розроблену соціологами загальну модель розгортання групового конфлікту [26]. У ній конфлікт розглядається як процес, що передбачає, як правило, шість етапів.

Загалом можна виокремити передконфліктну ситуацію і власне конфлікт.

Передконфліктна ситуація охоплює 3 стадії: 1) поява суперечностей у групових відносинах (латентний конфлікт); 2) раціоналізація суперечностей і їх асоціація з певною системою цінностей (усвідомлений конфлікт); 3) виникнення напруження, стресів, неспокою, ворожих почуттів у свідомості членів груп (відчутий конфлікт). Ці стадії супроводжуються такими психологічними явищами, як ворожість, негативне ставлення одних груп до інших, суперництво тощо. Домінуюча настанова – ворожість, що є лише психологічним явищем, певним емоційним станом і передумовою конфліктної поведінки. Ворожість не обов'язково виливається в конфлікт і не в кожному конфлікті ворожість є визначальним фактором. Вона може розглядатись як змінна величина, що характеризує конфлікт як соціальне явище.

Коли нагромаджена психологічна напруга виливається у ворожі дії, спрямовані на задоволення власних інтересів всупереч інтересам іншої сторони, або ж на навмисне спричинення шкоди опонентові, тоді конфлікт переходить з психологічного до поведінкового рівня: 4) початок відкритого конфлікту полегшується випадковим чи навмисне спланованим інцидентом. Перехід від психологічного до біхевіорального рівня розвитку конфлікту свідчить про початок власне конфлікту, який розвивається здебільш за висхідною як система дій і протидій; 5) наступна стадія розвитку конфлікту виникає тоді, коли у сторін з'являється бажання нормалізувати ситуацію, що зумовлюється або перемогою однієї зі сторін, або вичерпанням сил учасників конфлікту; 6) останній етап розвитку конфлікту починається від моменту припинення конфлікту і закінчується встановленням нових відносин.

Запропонована модель дає можливість відокремити власне конфлікт від суміжних явищ, які часто супроводжують етнічні відносини, але не становлять суті конфлікту. Найтиповішими формами прояву антагоністичних етнічних відносин вважаються: 1) суперництво як „об'єктивне” змагання групових інтересів. Це комплекс заходів, обраних сторонами для демонстрації своєї переваги на шляху реалізації власних інтересів. Суперництво є своєрідною формою боротьби, але боротьби за визнання, боротьби радше конструктивної і рідко безпосередньої; 2) ворожість як антагонізм, що живиться ворожими почуттями. Ворожість виникає, коли одна зі сторін розглядає іншу як ворога. Ця форма прояву антагоністичних відносин може розглядатись як конфлікт у когнітивному плані. Вона відрізняється від суперництва, оскільки в певних ситуаціях сторона може вбачати ворога серед тих, з ким вона не має жодного

суперництва. Ворожість добре зберігається в історичній пам'яті і за допомогою стереотипів передається від покоління до покоління; 3) боротьба або дії, спрямовані на завдання шкоди чи знищення опонента. Боротьба становить власне конфлікт у біхевіоральному значенні. Вона не обов'язково означає пряму фізичну взаємодію, як це трапляється в екстремальних ситуаціях, а може набувати вигляду прихованої агресії, тиску у формі погроз, блокування комунікацій, формування ворожих коаліцій тощо.

Як бачимо, етнічний конфлікт як теоретична проблема та емпіричне явище ще далеко не вивчений феномен. Попри значну кількість наукової літератури найбільше проблем існує саме в ділянці теоретичного вивчення конфлікту. Її донині серед дослідників немає єдності ні щодо визначення поняття, ні щодо методів його вивчення, ні щодо причин виникнення, типології, механізмів врегулювання. У запропонованому у статті підході наголошується на розгляді етнічного конфлікту у вузькому розумінні як явища внутрісистемного. З одного боку, це дозволяє відокремити його від міжнародних конфліктів, де ініціаторами часто стають домінуючі етнічні групи, але учасниками – суверенні держави. З іншого боку, це дає можливість відмежувати етнічний конфлікт від інших форм антагоністичних етнічних стосунків, в першу чергу таких, як суперництво і ворожість. Суттю етнічного конфлікту є боротьба за важливі колективні матеріальні та нематеріальні цінності. Боротьба може набувати вигляду як прямої фізичної конфронтації, так і непрямих агресивних дій. З метою запобігання і врегулювання етнічних конфліктів подальші наукові пошуки варто зосереджувати навколо виявлення умов, за яких відносини між етнічними групами можуть перерости у відкрите, насильницьке протистояння.

Література:

1. Детальніше про це див. **Clinton F. Fink**, *Some Conceptual Difficulties in the Theory of Social Conflict* // *Journal of Conflict Resolution*, 1968, Vol. XII, №4, pp. 412 - 457. Тут варто також відзначити, що існує кілька окремих прямих і непрямих теорій етнічної мобілізації, які, проте, служать для пояснення причин виникнення етнічних конфліктів і не можуть розглядатись як цілісна теорія етнічного конфлікту. (Див. **Raymond Taras, Rayat Ganguly**, *Understanding Ethnic Conflict. The International Dimension. Second Edition. Longman 2002. pp. 10 - 25*).
2. **R. Dahrendorf**, *Class and Class Conflicts in Industrial Society*. Stanford University Press, 1959, p. 10.
3. Див., наприклад, **K. Singer**, *The Idea of Conflict*. Melbourne:

Melbourne University Press, 1949.; **D. Hager**, Introduction: Religious Conflict // *Journal of Social Issues*, №12, 1956, pp. 3 - 11.; **M. Janowitz**, Military Elite and the Study of War // *Journal of Conflict Resolution*, №1, 1957, pp. 9 - 19.

4. Див., наприклад, **D. Carment, P. James**, (eds) *Wars in the Midst of Peace: The International Politics of Ethnic Conflict*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1997.; **T. R. Gurr**, *Peoples Versus States: Minorities at Risk in the New Century*. Washington, DC: US Institute of Peace, 2000.; **D. L. Horowitz**, *Ethnic Groups in Conflict*. Brekeley, CA: Univers. of California Press, 1985.

5. Див. визначення в „Словнику-довіднику термінів з конфліктології”, Чернівці - Київ, 1995, с. 215.

6. Про це детальніше див. **Ю. Мацієвський**, *Конфліктологія: що та як вивчати?* // *Людина і політика*. - №1, 2000.

7. Див. **R. Williams**, *The Sociology of Ethnic Conflicts: Comparative International Perspective* // *Annual Review of Sociology* Vol. 20, 1994 pp. 49 - 79.; **J. Mucha**, *Konflikt Etniczny Jako typ Konflikту Społecznego* // *Konflikty Etniczne*, Instytut Etnologii, PAN, 1995. s. 32 - 38.

8. Див. **T. R. Gurr**, *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts*, Washington, DC: US Institute of Peace, 1993.

9. Детальніше див. **J. B. Rule**, *Theories of Civil Violence*, University of California Press, 1998.

10. **K. Kwasniewski**, *Konflikt Etniczny* // *Sprawy narodowosciowe*, 1, 1990, s. 39 - 53., **S. Szykiewicz**, *Konflikt Tozsamosci, Tozsamosc w konflikcie* // *Konflikty Etniczne*, Instytut Etnologii, PAN, 1995, s. 15 - 30.

11. Див. **R. Fisher**, *The Social Psychology of Intergroup and International Conflict Resolution*, Springer-Verlag Publishers, 1990.

12. **R. A. Le Vine and D. T. Campbell**, *Ethnocentrism: Theories of Conflict, Ethnic Attitudes and Group Behavior*. John Wiley, New York and London, 1972.; **L. Festinger**, *A Theory of Cognitive Dissonance*, Stanford: Stanford University Press, 1962.; **J. Galtung**, *A Structural Theory of Aggression* // *Journal of Peace Research*, 1964, №1, pp. 167 - 191.; **T. R. Gurr**, *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press, 1970.; **J. Davies**, *Aggression, Violence, Revolution and War* in J. N. Knutson (ed.) *Handbook on Political Psychology*, Jossey-Bass, San Francisco and London, 1975.; **Jh. Burton**, (ed.) *Conflict: Human Needs Theory*. Macmillan, London, New York, 1996.

13. Див. **W. Connor**, *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*, 1994.; **T. R. Gurr**, *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts*, 1993; **P. Brass**, *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*. 1991 Newbury Park, CA: Sage, 1991.; **M. Esman**, *Ethnic Politics*, Ithaka, NY: Cornell University Press, 1994.

14. Див., наприклад, **D. Carment, P. James**, *Internal Constraint and*

Interstate Ethnic Conflict // Journal of Conflict Resolution, Vol. 39, №1, March 1995, pp. 82 - 109.

15. **C. Geertz**, Old Societies and New States: The Quest for Modernity in Asia and Africa, Glencoe, Il.: Free Press, 1963.; **Harold Isaaks**, Basic Group Identity: The Idols of the Tribe // Ethnicity, №1, 1974, pp.15 - 42.

16. **Van den Berghe**, The Ethnic Phenomenon. New York / Oxford: Elsevier, 1983.

17. **D. Lake, D. Rothchild**, Spreading Fear: The Genesis of Transnational Ethnic Conflict in Lake and Rothchild eds., The International Spread of Ethnic Conflict: Fear, Diffusion and Escalation. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998.; **P. R. Brass**, Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison. 1991.

18. **M. Esman**, Ethnic Politics, 1994.

19. Див., наприклад, **B. Anderson**, Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism NY: Verso, 1993.; **R. Brubaker**, Nationalism Reframed: Nationhood and National Question in the New Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

20. Див. **H. Meadwell**, Cultural and Instrumental Approaches to Ethnic Nationalism // Ethnic and Racial Studies, Vol.12, №3, 1989, pp. 309 - 328.

21. Див. **Q. Wright**, The Nature of Conflict // Western Political Quarterly, 1951, Vol. 4, №2, pp. 193 - 209.

22. Див. **Slawoj Szynriewicz**, **Konflikt Tozsamosci**, Tozsamosc w konflikcie // Konflikty Etniczne, Instytut Etnologii, PAN, 1995, s. 15 - 30; **D. A. Lake, D. Rothchild**, Containing Fear: The Origins and Management of Ethnic Conflict // International Security, 1996, vol. 21, №2, pp. 41 - 75. З цієї нагоди варто нагадати думку польського соціолога К. Квасневського, який зауважив, що про етнічний конфлікт найчастіше говориться з перспективи слабшої сторони, тоді як сильніші, як правило, не називають етнічними конфліктами, у яких беруть участь. (**K. Kwasniewski**, Konflikt Etniczny // Sprawy narodowosciowe, №1, 1990, s. 39 - 53.

23. Див. **D. L. Horowitz**, Ethnic Groups in Conflict. Berkley, CA: University of California Press, 1985.

24. Детальніше див. **A. D. Smith**, Towards a Theory of Ethnic Separatism // Ethnic and racial studies, 1979, Vol. 2, №1, pp. 21 - 37.

25. Подібні застереження були буквально сприйняті Туреччиною напередодні військової операції в Іраку 2003 р. з метою підтримки своєї безпеки у випадку ірредентистичного руху курдів.

26. **H. Bialyszewski**, Teoretyczne Aspekty Sprzeczności i Konfliktów Społecznych, Warszawa, PWN, 1983, s. 52 - 54.